

Մերմերոնսը, իմանալով Պետրայի անկման մասին, շարժվեց դեպի Լազիկայի մայրաքաղաք Արքեոպոլիսը¹³, սկսեց ողջ Լազիկայի աստիճանական նվաճումը: Լազերի թագավոր Գուրագ Բ-ն ստիպված քաշվեց լեռները՝ սպասելով բյուզանդացիների օգնությանը:

Լազիկայում թեև պատերազմը շարունակվում էր, պարսից դեսպան Յազդվշնասպը Կոստանդնուպոլսում դեռ բանակցում էր խաղաղություն կընքելու համար: 550 թ. լրացել էր հնգամյա զինադադարի ժամկետը, բայց հաշտության պայմանագիր չէր ստորագրվել: Զինադադարի ժամկետից 18 ամիս անց, 552 թ. Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև կնքվում է մի նոր, հնգամյա զինադադար, որի ընթացքում պետք է, որ բանակցությունները շարունակվեին: Նոր զինադադարի պայմանների համաձայն Բյուզանդիան Պարսկաստանին վճարում էր քսան կենտինար ոսկի (144.000 գահեկան), այդ տասնութ ամիսների համար ևս վեց կենտինար:

Միայն 561 թ. հիտուն տարի ժամանակով Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև հաշտություն է կնքվում: Երկու ախոյաններն էլ բավական լուրջ զիջումների էին դիմում: Խոսքովը հրաժարվում էր Լազիկայից, բայց պահում էր իր ձեռքում Սվանեթը և Իրերիան (Վիրքը): Status quo-ն պահպանվում էր Հայաստանում, Միջագետքում և Ասորիքում: Բյուզանդիան պետք է Պարսկաստանին վճարեր տարեկան 300 հազար գահեկան: Երկու կողմերը պարտավորվում էին սահմանամերձ շրջաններում նոր ամրություններ չկառուցել:

2. ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ Ա.-Ի ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Պարսկաբյուզանդական պատերազմի սկզբնական շրջանում բյուզանդական Հայաստանի պաշտպանությունը դրված էր Հայաստանի դուքսերի և տեղական նախարարների՝ սատրապների վրա: Վերջիններս, գտնվելով պարսկաբյուզանդական սահմանագլխին, ի վիճակի չէին կամ չէին ուզում դիմադրել պարսիկներին, որոնք հանդես էին գալիս Հայաստանը բյուզանդացիներից ազատագրելու նշանաբանով: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի կոմեսին, ապա նա էլ շուններ իր սեփական զինված ուժերը¹⁴:

Դեռ 527 թ. աշնանը Հուստինիանոսը սկիզբ դրեց բյուզանդական Արևելքի ռազմական վերափոխմանը, որի էությունն էր քաղաքացիական և ռազմական իշխանություն միացումը: Այդ միջոցառումները տարածվեցին նաև Հայաստանի վրա: 528 թ. հրովարտակով ստեղծվեց ռազմական մի նոր նահանգ, որի մեջ մտան Պողոմոնյան Պոնտոսը, Առաջին և Երկրորդ Հայքերը, ինչպես նաև հարավային Հայաստանի սատրապությունները: Նորակազմ նահանգը հանվելով Արևելքի զորավարի՝ magister militum per Orientem-ի իրավասությունից, ենթարկվեց նոր նշանակված զորավարին¹⁵, որի պաշտոնա-

¹³ Մեզրելա-ճաներեն՝ Զիխան-Քվիշա, վրացերեն՝ Ցիխե Գոշի քաղաքը, այժմ՝ Նաբալաքեր գյուղը:

¹⁴ Պրոպոպիոս Կեսարացի. էջ 190:

¹⁵ Զորավարը՝ magister militum, ռազմական ամենաբարձր աստիճանն էր Բյուզանդիայում: Ամբողջ կայսրության մեջ կային ընդամենը հինգ զորավարներ, երկուսը՝ մայրաքաղաքում, երկուսը Արևմուտքում և մեկը՝ Արևելքում: Նման բարձրաստիճան պաշտոնի ստեղծումը Հայաստանում մի անգամ ևս ընդգծում է Հայաստանին կայսրության տված մեծ նշանակությունը: Տե՛ս Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 135:

կան անվանումն էր *magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentis*: Առաջինն այդ պաշտոնում նշանակվեց հայազգի Միտտասը¹⁶, որին արվեց ռազմական մեծ ուժ: Զորավար Միտտասին հասցեագրված այդ հրովարտական գրված էր հետևյալը. «Շնորհիվն աստուծո ստանալով հոռմայեցիների իշխանությունը, մենք, մղված հոգատարությունից և խոհեմ կշռապատելով գտանք, որ անհրաժեշտ է Հայաստանի, Պողեմոնյան Պոնտոսի և ազգությունների¹⁷ համար սույն հրովարտակով հիմնադրել հատուկ ռազմական ղեկավարի պաշտոնը: Մենք քո պայծառափայլությանը, որն իր նախկին գործունեությամբ աչքի է ընկել, նշանակում ենք այդ պատասխանատու պաշտոնին: Հայտնի պրովինցիաներից է Մեծ Հայքը, որը և ներքնագույն է կոչվում, և աղգությունները (այն է՝ Անգիտենան, Ինգիլենան, Ասթիանենան, Սոֆենան, Սոֆանենան՝ Մարտիրոսպոլիս քաղաքով և Բալարիտենան)¹⁸. նաև Առաջին և երկրորդ Հայքերը հանձնում ենք քո հոգատարությանը՝ նրանց դուքսերի հետ միասին, որով միանգամայն վերանում է կոմեսի պաշտոնը: Քո տրամագրության տակ ենք դնում որոշ լեգեոններ՝ ոչ միայն նրանք, որոնք մենք նոր ենք հավաքագրում, այլև առանձնացնելով մայրաքաղաքի զորքերի կազմից, ինչպես և արևելյան ու այլ զորքերից...»¹⁹:

«Կայսրը,— գրում է պատմիչ Մալալասը,—(Միտտասին) տվեց լեգեոններ երկու զորարածիներին՝ մայրաքաղաքի և Արևելքի: Նա տեղացիներից սկրինիարիոսներ (դիվանի աշխատողների) զորակոչեց և կայսեր թույլտվությամբ նրանցից կազմեց ստրատելատական սկրինիարոսներ: Նա կայսրից թույլտվություն խնդրեց զորակոչել տեղացիներին, որպես Հայաստանի վայրերին քաջագիտակ, մի բան, որ կայսրը թույլատրեց»²⁰:

Հուստինիանոսի հրապարակած այս հրովարտակն ունեցավ այն հետևանքը, որ հայերը կորցրին իրենց ռազմական ինքնուրույնությունը, նրանց առաածքը ռազմական տեսակետից ենթարկվեց նոր նշանակված երեք դուքսերին, որոնց նստավայրերն էին Մարտիրոսպոլիսը, Կիթաոիճը և Արտալեսը²¹:

Հայաստանի ստրատեգը նստում էր Թեոդոսուպոլիս-Կարին քաղաքում, Կարնո գավառում, այնտեղ, որտեղ Հայաստանի՝ 385 թ. բաժանումից հետո իր նստավայրն էր դարձրել Հայոց արքա Արշակը:

Հուստինիանոս I-ը 536 թվականի մարտի 18-ին հրապարակեց իր 31-րդ նովելը՝ «Հայաստանի շորս արխոնտների նշանակման մասին»: Այն հասցեագրված էր Արևելքի պրետորյան էպարքոս, երկիցս ապոհյուպատոս և պատրիկ Հովհաննեսին: Նովելայի ներածության մեջ Հուստինիանոսը սույն կարգադրության դրդապատճառ է համարում Հայոց երկրի «վատ վիճակում» լինելը և իր ձգտումը նրան աներգաշնակություն տալ: «Այն ինչ թափթփված է և դես ու դեն ցրված,— գրում է կայսրը,— եթե պետք եղած կարգի բերվի և դա-

¹⁶ Միտտասի իսկական անունն էր Ուրսիկոս: Նա խոշորագույն ռազմական գեմբրից էր Բյուզանդիայում, առաջինը հայազգի զործիչների այն երկար ցուցակում, որոնք հետագայում փայլեցին Բյուզանդական կայսրության քաղաքական և ռազմական բոլոր բնագավառներում: St' A. E. Stein, Histoire du-Bas-Empire, t. II, p. 290.

¹⁷ Նկատի ունի հարավային Հայաստանի սատրապությունները՝ նախարարությունները:

¹⁸ Այսինքն՝ Անձիտը, Անգեղտունը, Հաշտյանքը, Մոփքը, Մոփք Շահունյացը և Բալահովիտը:

¹⁹ St' A. Պոլեպոլիս Կեսարացի, էջ 299:

²⁰ St' A. Ioannis Malalae, Chronographia, p. 429—430.

²¹ St' A. H. Aծոկ, նույն տեղում, էջ 139:

սավորվի՝ բոլորովին այլ տեսք կստանա: Տգեղը գեղեցիկ կդառնա, վատը՝ լավ, այն, ինչ նախկինում ցրված էր և խառնիճաղանջ, ձև կստանա և որոշակիություն ձեռք կբերի: Մենք ահա այդպիսի վատ դրուսթյան մեջ գտանք Հայոց երկիրը և որոշեցինք ընդհանուր ձևի բերել այն, որպեսզի բարեկարգ վիճակը նրան անհրաժեշտ հզորություն տա և պետք եղած կարգ ու կանոնը հաստատվի»²²:

31-րդ նովեբրայի համաձայն բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող ողջ Հայաստանը բաժանվում էր չորս Հայքերի՝ «Մենք կազմակերպեցինք չորս Հայք, — գրում է Հուստինիանոսն իր հրովարտակում, — մեկը՝ Ներքնագույնը, որի մայրաքաղաքը կրում է մեր բարեպաշտ անունը²³, անցյալում Բաղանիս կամ Լեոնտոպոլիս: Նրան մենք շնորհեցինք անթյուկաստոսություն և նրա կառավարիչ նշանակեցինք պայծառափայլ Ակակիոսին... Ներքնագույն (Հայքին) մենք տալիս ենք հետևյալ քաղաքները. Թեոդոսուպոլիսը, որը նախկինում ևս նրա կազմում էր գտնվում, Սատալան, Նիկուպոլիսը, Կոլոնիան՝ վերցնելով այն այսպես կոչված Առաջին Հայքից, Տրապիզոնն ու Կերասուսը՝ նախկին Պողեմոնյան Պոնտոսից: Այսպիսով... կազմում ենք մեկ ամբողջական պրովինցիա՝ յոթ քաղաքով և նրանց շրջաններով»²⁴:

Նախահուստինիանոսյան Առաջին Հայքի տարածքից կազմակերպվեց Երկրորդ Հայքը՝ Սեբաստիա մայրաքաղաքով: «Մենք կազմակերպեցինք Երկրորդ Հայքը, — գրում է Հուստինիանոսը, — որ նախապես Առաջին (Հայք) էր կոչվում Սեբաստիա կենտրոնով: Մենք նրան տվեցինք Սեբաստուպոլիս քաղաքը, որն անցյալում էլ նրա կազմում էր, դրա վրա ավելացրած նաև Կոմանան՝ վերցնելով այն անցյալում Պողեմոնյան Պոնտոս կոչվածից, Զելան՝ Հելենոպոնտոսից, նաև Բրիսան, այնպես որ այս պրովինցիայի կազմում կա հինգ քաղաք»²⁵:

Նախկին Երկրորդ Հայքի տարածքից կազմվեց Երրորդ Հայքը: «Այնուհետև կազմեցինք Երրորդ Հայքը, որ նախկինում Երկրորդ (Հայք) էր կոչվում: Կենտրոնը հին, երևելի Մելիտենն քաղաքն է... Նրան տալիս ենք հետևյալ քաղաքները. Արկա, Արաբիսոս, Արիարաթիա, Մյուս Կոմանա (սա կոչվում է նաև Ոսկե Կոմանա), Կուկուսոս, որոնք և անցյալում էլ ունեին, և այսպիսով նրա կազմում կա վեց քաղաք»²⁶:

Եվ վերջապես հարավային Հայաստանի կիսանկախ սատրապությունների նախարարությունների հողերից կազմակերպվեց Չորրորդ Հայքը: «Մենք կազմակերպեցինք նաև Չորրորդ Հայքը, — գրում է կայսրը, — որ նախկինում պրովինցիայի կառուցվածք չունեի: Նա բնակեցված լինելով տարբեր շրջաններում, կրում էր տարբեր բարբարոսական²⁷ անուններ՝ Յոֆանեն, Անդիտեն, Յոֆանեն, Ասթիանեն, Բալարիտեն և գտնվում էր սատրապների իշխանության ներքո... Մենք այստեղ ևս քաղաքացիական կառավարում հաստատեցինք,

22 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 303:

23 Այսինքն՝ Հուստինիանուպոլիս:

24 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 303:

25 Նույն տեղում, էջ 303—304:

26 Նույն տեղում, էջ 304:

27 Այսինքն՝ օտար:

քաղաքացիական արևոտնո նշանակելով, և նրան տվեցինք Մարտիրոսապոլիս քաղաքն ու Կիթարիզոն ամրոցը»²⁸;

31-րդ նովեմբրյան երկրորդ գլուխը նվիրված է Երրորդ Հայքի կառավարիչ նշանակելու հարցին: Մյուս բոլորից հետո մենք նպատակահարմար գտանք, որ Երրորդ Հայքի կառավարիչ նշանակենք մի հայտնի մարդու, որն արդեն կրկար ժամանակ ծառայել է մեզ և արժանի է այդ մեծ և կարևոր պաշտոնին: Այսպիսին մենք համարում ենք պայծառափայլ Թովմային, որը երկար ժամանակ պաշտոնավարել է Հայաստանում, բացի այդ նա օգտակար է և ազնվորեն է մեզ ծառայել ու ծառայում»²⁹, Խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, հայտնի զինվորական գործիչ Հովհաննես Գուզեսի հայր Թովմայի մասին է³⁰, որ հաճախ է հիշատակվում պարսկաբյուզանդական պատերազմների առիթով: Երրորդ Հայքի կառավարիչ Թովմայի լիազորությունները բավականին ընդարձակ էին: «Քանի որ Երրորդ Հայքի կոմեսին մենք ոչ միայն քաղաքացիական, այլև ռազմական իշխանությամբ օժտեցինք,— գրում է Հուստինիանոսը,— ապա նրան են ենթարկվում նաև այդ (պրովինցիաներում) գտնվող զինված ուժերը: Նա, որպես ռազմական ղեկավար, իրավունք ունի իր կողմից կարգադրություններ անելու նրանց, հոգ տանել և ապահովել նրանց մատակարարումը, քննել նրանց թույլ տված ապօրինությունները, թույլ չտալ, որ զինվորները բռնանան հպատակների վրա... Նա օժտված է այն բոլոր լիազորություններով, ինչ որ ռազմական ղեկավարները... Նա ոչ միայն քաղաքացիական գործերում իշխանություն ունի, այլև ռազմական: Նա իրավասու է և զինվորական, և քաղաքացիական անձնավորություններին կարգադրություններ անելու, որպես միասնական իշխանության կրող...»³¹:

31-րդ նովեմբրյան ավարտվում է մի կոչով՝ ուղղված Երրորդ Հայքի կոմեսին՝ կյանքի կոչելու սույն հրովարտակում առաջ քաշված կարգադրությունները, որպեսզի նա ռամեն ինչ անի, իր կողմից նույնիսկ հատուկ կարգադրություններ հրապարակելով, մեր սահմանած ամենամյա հարկերը հավաքելու համար»³²:

Հուստինիանոսի համար ամենակարևոր հենց այդ հարկերի ժամանակին գանձելն էր, նա ամենից քիչ էր մտահոգված հայոց երկրի համար իսկապես բարվոք վիճակ ստեղծելու ցանկությամբ: Նրա առաջնահերթ նպատակն էր կանոնավորել և ապահովել պետական հարկերի գանձումը: Վերոհիշյալ նովեմբրյան վերջաբանում շատ հստակ կերպով ասված խոսքերը այդ բանի լավագույն ապացույցն են³³:

31-րդ նովեմբրյան վերջնական հարվածն էր հայոց ինքնուրույն վարչական իշխանության վերջին նշույլներին: Հուստինիանոսն իր այս հրովարտակով վերջնականապես վերացրեց հայ նախարարների քաղաքական և ռազմական իշխանությունը: Ամբողջ բյուզանդական Հայաստանի վրա տարածվեց կայսրության կառավարման սիստեմը:

28 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 304:

29 Նույն տեղում, էջ 305:

30 H. Adon, նշվ. աշխ., էջ 178:

31 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 306:

32 Նույն տեղում:

33 Տե՛ս H. Adon, նշվ. աշխ., էջ 198:

Հուստինիանոսը համոզված էր, որ քաղաքացիական ռեֆորմները երկրում կապահովեն բազմազգ պետության միասնականությունը, պայմաններ կնախապատրաստեն երկիրը հռոմեականացնելու, բյուզանդականացնելու, կապահովեն պետության տնտեսական հզորությունը: Սակայն երկրի անվտանգությունն այդպիսի միջոցառումներով ապահովելը նա քիչ էր համարում: Կար արտաքին վտանգը ևս: Բյուզանդական հսկայածավալ կայսրությունը շրջապատված էր բազմաթիվ թշնամական պետություններով ու ժողովուրդներով, որոնց ավարառուական և կողոպտչական ներխուժումների առաջն առնել տարեկան որոշ գումար վճարելով նրանց միշտ չէ, որ հնարավոր էր: Տվյալ ժամանակաշրջանում հիմնական վտանգը Սասանյանների հզոր աշխարհակալությունն էր: Հուստինիանոսը հաճախ փորձում էր շեղօքացնել պարսկական վտանգը՝ նրա դեմ հոներին, արաբական ցեղերին գրգռելով, բայց միշտ չէ, որ այդ բանը հաջողվում էր կամ ցանկացած արդյունքը տալիս:

Պարսկական զորքերի անընդհատ ներխուժումները կայսրության արևելյան սահմանները Հուստինիանոսին ստիպեցին լուրջ մտածել նաև ամբողջ սահմանով մեկ պաշտպանական գիծ կառուցելու մասին: Արևմտյան Հայաստանի Պարսկաստանին սահմանակից շրջանում սկսվեց մի այնպիսի կարևոր շինարարություն, որի նմանը դեռ չէր եղել: Նախ և առաջ աշխատանքը ծավալվեց Միջագետքում: Կարևոր ուշադրություն դարձվեց Դարայի վրա: «Եթե որևէ փորձանք պատահի Դարա քաղաքին,— գրում է Պրոկոպիոս Կեսարացին,— որը հռոմեական պետության պատվարն է և բացեփրաց կանգնած է թշնամու երկրին դեմ հանդիման, ապա ազետն այդքանով չի վերջանալու, դրա հետ միասին սասանվելու է ողջ պետությունը»:

Պարսկական սահմանին մոտիկ գտնվող Ամիդ քաղաքի պարիսպն ու նախապարիսպը, որ նույնպես ավերակ դառնալու վտանգի առաջ էին կանգնած, կայսրն ամրացրեց նոր շինարարությամբ: Դարայի և Ամիդի միջև գտնվում էին բյուզանդական մի շարք ամրոցներ, որոնք պատերազմի դեպքում մեծ դեր էին խաղում Բյուզանդական կայսրության սահմանների ապահովության համար: Ահա այստեղ հսկայական շինարարություն ծավալվեց, որով «Միջագետքը պարսիկների համար դարձավ միանգամայն անմատչելի»³⁴:

Հայն աշխատանք տարվեց Արորաս (Խարուր) գետի ափին գտնվող Թեոդոսուպոլիս (Ռեսայնա) քաղաք-ամրոցի խախտված պարիսպներն ամրացնելու ուղղությամբ: Նրա վերակառուցմամբ, պատմիչի ասելով, կայսրը «կարողացավ կանգնեցնել պարսիկների ներխուժումները դեպի Միջագետք»³⁵:

Կայսրը ուշադրություն դարձրեց նաև Ամիդից հարավ և Սեպսիայից արեւելք գտնվող Կոստանդինե քաղաքն ամրացնելու ուղղությամբ:

Հսկայական աշխատանքներ տարվեցին նաև Հայաստանում³⁶, Պարսկաստանին սահմանակից շրջաններում կառուցվեց պաշտպանական երկու ամուր գիծ, որոնց մանրամասն նկարագրությունը տալիս է Պրոկոպիոս Կեսարացին իր «Կառուցումների մասին» աշխատության երրորդ գրքում: Առաջին գիծը ձգվում է Դարայից մինչև Տրապիզոն: Այդ գծի վրա կառուցվեցին կամ վերա-

34 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 175:

35 Նույն տեղում, էջ 176:

36 Հուստինիանոսի Հայաստանում կատարած բերդաշինության մասին մանրամասն տե՛ս Н. АժՈՒԿ, նշվ. աշխ., էջ 140—150:

կառուցվեցին հետևյալ ամրոցները. Մարտիրոսպոլիսը, Կիթառիճը, Արտալեսը, Թեոդոսուպոլիս-Կարինը, Հորոնոնը և Մանձաղը: Թեոդոսուպոլիս-Կարինում նստում էր Հայաստանի ստրատեգը: Մնացած հինգ քաղաք-ամրոցներում հաստատված էին հինգ դուքսերը:

Այս առաջին գծի թիկունքում էր գտնվում պաշտպանական երկրորդ գիծը, որի հիմնական կենտրոններն էին Մելիտենեն և Սատաղը:

Շինարարությունն սկսվեց նախ և առաջ սատրապությունների ամրապնդման ուղղությամբ՝ Մոփքում: Մեծ ուշադրության արժանացավ Մարտիրոսպոլիս քաղաքը, որը գտնվում էր ռթշնամիներին ամենից մոտ վայրում, որովհետև այստեղ հռոմայեցիների և պարսիկների սահմանը նիմֆիոս գետն է: Գետի մյուս ափին է գտնվում Արքսանենն (Աղձնիք) երկիրը, որը դեռ վաղուց հպատակ էր պարսիկներին³⁷:

Հուստինիանոսը Մարտիրոսպոլիսի համար կառուցեց պարիսպ և ամուր նախապարիսպ³⁸:

Հուստինիանոսը Մոփքի պաշտպանության համար չբավարարվեց Մարտիրոսպոլիսն ամրացնելով: Նա այդ քաղաքից արևմուտք, մեկ օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա գտնվող Ֆնյոսն վայրում Քանառիկ ամրություններ կառուցեց, կայազոր հաստատեց և այդպիսով երկիրը բարբարոսների համար միանգամայն անմատչելի դարձրեց³⁹:

Նման աշխատանքներ կատարվեցին նաև Կիթառիճում, որը ըստ Պրոկոպիոս Կեսարացու, գտնվում էր Հաշտյանք գավառում: Հուստինիանոսն այնտեղ Քհակայական, միանգամայն անառիկ և բոլորովին նոր ամրոց կառուցեց: Նա մշտահոս ջուր բերեց, բնակիչներին ամեն ինչով ապահովեց և... մյուս դուքսին բավականին մեծ կայազորով հաստատեց այստեղ: Այդ ձևով ահա նա ապահովեց հայկական ցեղերի (իմա՝ հարավային Հայաստանի սատրապությունների բնակչության—Չ. Բ.) անվտանգությունը⁴⁰:

Հարավային Հայաստանի հորձյան գավառը, որտեղ կային իրար շատ մոտ գտնվող անլափ մարդաշատ բնակավայրեր, Բյուզանդական կայսրության համար շատ խոցելի էր այն պատճառով, որ նա պարսից երկրից սահմանազատող որևէ բնական պատնեշից՝ գետ, լիճ, լեռնաշղթա և այլն, զուրկ էր, այնտեղ որոշակի սահմանագիծ չկար, բացի այդ բնակչությունն էլ, որը լինելով գլխավորապես հայերից բաղկացած, մի մասը հպատակ էր բյուզանդական կայսեր, մյուսը՝ պարսից արքային: Նրանք շատ մոտիկ հարաբերությունների մեջ էին միմյանց հետ, և նույնիսկ խնամիական կապեր էին հաստատում, առևտուր անում և միասին երկրագործությամբ զբաղվում: «Այդ էր պատճառը, — գրում է Պրոկոպիոս Կեսարացին, — որ պարսից արքայի համար հռոմեական սահմաններն այստեղից անցնելը շատ դյուրին ու հեշտ գործ էր»⁴¹: Հուստինիանոսը մեծ աշխատանք թափեց հորձյանն անխոցելի դարձնելու համար: Նա գավառի կենտրոնում գտնվող Արտալես⁴² վայրը ամրագույն

37 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 193:

38 Նույն տեղում, էջ 192—193:

39 Նույն տեղում, էջ 193:

40 Նույն տեղում, էջ 193:

41 Նույն տեղում, էջ 194:

42 Այժմ՝ էնդերիս: Տե՛ս Ի. ԱՅՈՒԿ, նշվ. աշխ., էջ 44:

պարիսպով շրջապատեց, դարձրեց անառիկ ամրոց, այնտեղ հաստատեց կայազոր՝ դուքսի գլխավորությամբ:

Դեպի հյուսիս՝ բյուզանդական Մեծ Հայքում, սահմանի վրա էր գտնվում պաշտպանական առաջին գծի խոշորագույն պատվարը՝ Թեոդոսուպոլիս-Կարին քաղաքը: Դեռևս Թեոդոս Բ կայսրը այստեղ կառուցել էր ամուր ամրոց և իր անունով կոչել Թեոդոսուպոլիս: Հստ Պրոկոպիոսի, Թեոդոսուպոլիսը քաղաք դարձրեց Անաստասիոս կայսրը «պարսպի մեջ առնելով այն բլուրը, որի վրա էր գտնվում Թեոդոսի ամրոցը»⁴³, Կայսրն այն անվանեց Անաստասիուպոլիս, բայց, այնուամենայնիվ, «նրան չհաջողվեց ջնջել քաղաքի հիմնադրի՝ Թեոդոսի անունը»⁴⁴: Թեոդոսուպոլիսը մեծ ուշադրության արժանացավ նաև Հուստինիանոսի կողմից: Քաղաքի պարիսպը թեև բավական սովոր էր, այնուամենայնիվ ցածր էր, մոտ երեսուն ոտնաչափ և թշնամու համար խոցելի: Քաղաքը շուներ նաև նախապարիսպ, ոչ էլ խրամ: Հուստինիանոսը բարձրացրեց Թեոդոսուպոլիսի պարիսպը, ատամնաշարերը խտացրեց, քաղաքի շուրջը կառուցեց նախապարիսպ, ինչպես և փորել տվեց խրամ և Դարայի նման մի հուսալի ամրություն դարձրեց: Բացի այդ, նա «այստեղ հաստատեց բոլոր զինված ուժերը և Հալքերի զորավարին (magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes), ու այնպես արեց, որ հայերը լինեն ավելի հզոր և ալլևս չսարսափեն պարսկական հարձակումներից»⁴⁵:

Քիզանա-Վժանի մոտ գտնվող Մումինա⁴⁶ վայրում մի նոր ամրոց կառուցվեց, որ կայսեր անունով կոչվեց Հուստինիանուպոլիս: Շինարարություն տարվեց նաև Սատաղ քաղաքում, որը լինելով պարսից տիրապետության մոտիկ տեղում, բազմաթիվ բլուրներով շրջապատված հարթավայրում, խոցելի էր թշնամիների համար: Հուստինիանոսը հիմնովին քանդել տվեց քաղաքի արդեն խախտված պարիսպը և կառուցեց նորը, բացի այդ կառուցեց և նախապարիսպ:

Մեծ ուշադրության արժանացավ Կոլոնիան, որի պարիսպը վերանորոգվեց: Կայսրն այստեղ դիմեց մի այլ միջոցառման էլ, որին, ինչքան հայտնի է աղբյուրներից, այլ տեղերում չէր դիմել: Նա տեղացի բնակչությանը դրամական միջոցներ տրամադրեց, որպեսզի իրենց ազարակներում նոր ամրություններ կառուցեն, կամ խախտվածները վերանորոգեն: Հուստինիանոսը Կոլոնիայի շրջանում կառուցեց Բաբերդ ամրոցը (Բայբերդոն) և Արեոնը, վերականգնեց Լյուսիորմոնը, Լյուտարարիզոնը⁴⁷, Գերմանոսի ֆոսատոնը⁴⁸, վերականգնեց և նորոգեց նաև «Հայաստանի Սեբաստիա և Նիկոպոլիս քաղաքների պարիսպները, որոնք երկար ժամանակից խախտված լինելով, փլվելու վրա էին»⁴⁹:

Մեծ աշխատանքներ տարվեցին Մելիտենեում, որ դեռևս Տրայանոս կայսեր օրոք քաղաքի իրավունք էր ստացել և Փոքր Հայքի մայրաքաղաք դարձել:

43 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 196:

44 Նույն տեղում:

45 Նույն տեղում, էջ 196—197:

46 Երզնկայի մոտ, այժմ՝ Զիմին: Եկեղյաց գավառի եպիսկոպոսի նստավայրը:

47 Բաբերդի մոտակայքում: Տե՛ս Ի. ԱԾՕՄԿ, նշվ. աշխ., էջ 147:

48 Ս. Տ. Երեմյանի ենթադրությամբ, Կարինից Կոլոնիա տանող ճանապարհի վրա էր գտնվում և նույնանուն է VII դարի «Աշխարհացոյցի» Փոսադուն վայրի հետ (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյցի, էջ 88):

49 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 195:

Շնորհիվ այն բանի, որ Մելիտենեն բավական արագ զարգացավ և մարդաշատ դարձավ, բնակչությունն ստիպված դուրս եկավ քաղաքի պարիսպների սահմաններից և լայն շինարարություն ծավալեց դրսում: Այնտեղ կառուցվել էին եկեղեցիներ, վարչական շենքեր, հրապարակ, խանութներ, սյունաշարքեր, բաղնիքներ, թատրոններ և այլն: Դեռևս Անաստասիոս կայսեր օրոք սկսվել էր քաղաքի նոր, ավելի ընդարձակ պարսպապատումը, որը, սակայն, ավարտին չէր հասցվել: Այն իրականացրեց Հուստինիանոսը, որը «Մելիտենեն դարձրեց Հայոց հզոր ամրություն և զարդ»⁶⁰:

Միջագետքից, Ասորիքից և Հայաստանից բացի Հուստինիանոս կայսրն իր պետության սահմանները ապահովեց նաև Լազիկայի կողմից, որը նույնպես սահմանակից էր պարսից տերությունը: Լազիկան Հուստինիանոսի օրոք, հայազգի Սիտտասի ջանքերով Բյուզանդիային հպատակ դարձավ: Հուստինիանոսը նախ և առաջ ճանապարհաշինարարություն ձեռնարկեց երկրում, բազմաթիվ ամրոցներ կառուցեց և այնտեղ հաստատեց բյուզանդացի զինվորներից բաղկացած կայազորներ: Ամենակարևոր բերդերից էր Հորոնոնը, որը, Պրոկոպիոս Կեսարացու ասելով, վերածվեց «խաղաղության պատվարի»: Հորոնոնը դարձավ Ճանիքի դուբսի նստավայրը:

Պրոկոպիոս Կեսարացին համոզված էր, որ Հուստինիանոս կայսեր Հայաստանում տարած շինարարությունը լիակատար ապահովություն և անվտանգություն ստեղծեց նրա բնակիչների համար, որ կայսեր ողջ երկրի սահմաններում ստեղծած պաշտպանական ամուր գիծը «փրկեց կայսրությունը... անհնարին դարձրեց բարբարոսների ոտնձգությունները երկրի վրա»: Խոսելով Հայաստանում տարված բերդաշինության մասին, պատմիչը գրում է, թե կայսրը «շափազանց անապահով վիճակում ապրող հայերին արժանացրեց այժմյան կայուն անվտանգության»:

Ինչպես հետագա պատմությունը ցույց տվեց, այդ շինարարությունը ևս ի վիճակի չեղավ ապահովելու ընդհանրապես երկրի և մասնավորապես հայոց խաղաղ կյանքը: Նոր պատերազմների ժամանակ պարսից զորքը նորից ոտնատակ էր անում բյուզանդական Հայաստանը և նոր արհավիրքներ պատճառում բնակչությանը:

3. ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ ՕՐԵՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Հուստինիանոսի վարչաքաղաքական և ռազմական վերափոխումները Հայաստանում կարող էին որոշ չափով կայունացնել կայսերական իշխանությունն այստեղ, ապահովել երկրի անվտանգությունն արտաքին թշնամուց, նախ և առաջ պարսկական: Բայց բյուզանդական կայսեր համար դա բավական չէր: Նրա գլխավոր մտահոգությունը Բյուզանդական կայսրության սահմաններում ապրող հայերի նիստուկացը, կենցաղը, կացութիւնը հոռոտեցնելն էր, նրանց հնարավորին չափ հեռացնելը պարսից տիրապետության տակ ապրող իրենց ազգակիցներից: Բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող հայ ֆեոդալ-նախարարարները այն հիմնական ուժն էր, որն ընդդիմակալում էր

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 196: